

A FOGALMI METAFORA ELMÉLETE ÉS A FOGALMIÖTVÖZÉS-ELMÉLET

TÖLTÉSSY ZOLTÁN

Miskolci Egyetem, Modern Filológiai Intézet,
Angol Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék
3515 Miskolc-Egyetemváros
nyetolte@uni-miskolc.hu

Kivonat: A tanulmány a fogalmi metaforákat és a fogalmi ötvözést hasonlítja össze. Az összevetés alapja Evans és Green (2006) összefoglaló munkája. Az összehasonlítás során ismeretelméleti szempontok érvényesülnek: a mentális terek és a fogalmi tartományok különbözősége mögött az ismeretek más és más rendszere húzódik meg. Egy konkrét példán keresztül a fogalmi ötvözés szemantikai és pragmatikai vonatkozásait tárja föl a tanulmány. A mentális terek értelmezését grafikai ábrák teszik szemléletessé és teljessé. Pragmatikai szempontból a kontextus is vizsgálendő, mert a fogalmi ötvözés megértéséhez és értelmezéséhez annak dinamikus és átmeneti jellege miatt többlet ismeretre van szükség.

Kulcsszavak: fogalmi metafora, fogalmi ötvözés, mentális tér, fogalmi tartomány, pragmatika, szemantika, szinonímia.

Bevezetés

Jelen írás célja csupán az, hogy néhány megjegyzést fűzzön a címben idézett két elmélet összehasonlításához. A kiindulópont Evans és Green (2006) elemzése. A könyv 12.8 fejezete jó összefoglalása annak, miben különbözik a két teória. Ezért csak néhány ponttal kapcsolatban fejttem ki véleményemet. Újabb példákat hozok föl, illetve részletesen elemzem őket.

1. Megfigyelések

Összegző tanulmányukban Evans és Green a fogalmi metafora elméletét és a fogalmi ötvözéselméletet szembeállítják egymással (2006: 435-437). A következő pontokban lehet megfogalmazni a különbségeket:

1. Nem minden fogalmi ötvözés egyben metafora is.
2. A fogalmi ötvözés nem egyirányú vonatkoztatás.
3. A mentális terek és a fogalmi tartományok különbözősége.
4. A többterű modell.
5. Változékonyság és rögzültség.
6. Különbség a hangsúlyokban.
7. Emergens (fölmérülő) szerkezet.

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, mi erősíti és mi gyöngíti ezeket a megfigyeléseket.

2. Nem minden fogalmi ötvözés egyben metafora is

Ha a számba jöhető vonatkoztatási rendszereket nézzük, melyeket a különböző mentális terek száma, illetve kapcsolódása tesz lehetővé, négy eset lehetséges. A fogalmi metafora és

az egy mentális terű fogalmi ötvözés sajátos vonása az aszimmetria. Csupán az egyik bemenet, a fogalmi metafora gondolkodásmódjában a „forrástartomány”, a fogalmi ötvözés elméletében a „bemenet az egyik mentális térből” az, amit vetítünk, vonatkoztatunk. Noha a metafora alapvetően az egyterű vonatkoztatási rendszerekhez tartozik, más rendszerek is eredményezhetnek metaforikus ötvözést.

	Vonatkoztatási rendszer	Bemenetek	Fogalmi ötvözés
1	Egyszerű (simplex)	Csak az egyik bemeneti térnek van kerete.	Ez a keret határozza meg a fogalmi ötvözést.
2	Tükröző	Mind a generikus, mind a két bemeneti térnek van közös szervező kerete.	Az ötvözés kerete is ugyanaz.
3	Egy mentális terű	Mindkét bemeneti térnek van kerete.	Csak az egyik bemeneti tér határozza meg a fogalmi ötvözést.
4	Két mentális terű	Mindkét bemeneti térnek van kerete.	A fogalmi ötvözést mindkét bemeneti tér meghatározza, de csak bizonyos szempontok alapján.

1. táblázat Vonatkoztatási rendszerek (Fauconnier és Turner 2003: 119-135 alapján)

A táblázat ismérveiből következik, hogy ugyanaz a struktúra csak a 3. esetben lehet jellemző a fogalmi ötvözésre is és a fogalmi metaforára is. Persze ez az egyezés is csupán látszólagos, ahogy ez a további elemzésből világosan ki fog tűnni.

3. A fogalmi ötvözés nem egyirányú vonatkoztatás

Mivel a fogalmi ötvözés a bemeneti terek részleges vonatkoztatását jelenti, a két bemeneti tér és az emergens tér közötti viszonyok nem vehetők össze a forrás- és céltartomány közötti viszonyal. Továbbá az ötvözés tere kölcsönös viszonyban van a két bemeneti térrel, visszahatással van azokra. Így a két elmélet különböző módon építi fel a vonatkoztatási rendszerét, hogy hasonló jelenséget modellezzen.

4. Mentális/kognitív terek és fogalmi tartományok

A fogalmi ötvözés elmélete a mentális/kognitív terekkel operál. A mentális terek a fogalmi tér azon területei, melyek speciális információt tartalmaznak. A mentális terek dinamikus és időleges fogalmi csomagok, melyeket a létrejövő diskurzus teremt meg. Így a mentális tér azt eredményezi, hogy létrejön egy egyedi alkotás, mely a folyó diskurzusra jellemző egyedi célt szolgálja.

Nemcsak a fogalmi ötvözés és fogalmi metafora szembenállása lesz nyilvánvaló az

(1) Az a sebész hentes.

megállapításban, hanem egy olyan másik ellentmondás is, amelyet csak a kontextus ismeretében magyarázhatunk meg.

A generikus térben a következő ismérveket találjuk: ágens, elszenvedő, éles szerszám, munkahely, folyamat és kézügyesség. A két bemeneti térben ezek az ismérvek konkrét tartalommal töltődnek meg. Pl. a szerszám a sebész esetében szike, a hentesében bárd; a sebész munkahelye a műtő, a hentesé a vágóhíd; stb. Az emergens/ötvözési térben a feloldhatatlan ellentmondás a sebész célja és a hentes módszere között van: gyógyítás és ölés.

Az eredeti elgondolás szerint Grady et al. a generikus térben szereplő *hozzáértés/alkalmasság* és az ötvözés terében szereplő *alkalmatlanság* fogalmakat állítja szembe (1999: 105). Az a véleményem, hogy a *(kéz)ügyesség* fogalma a *hozzáértés/alkalmasság* fogalmát kell, hogy helyettesítse.

Ez az összefüggés rejtettebb, mint az eleve feltételezhető és magától értetődő *hozzáértés/alkalmasság* és *alkalmatlanság* ellentét. Egyrészt a *(kéz)ügyesség* csupán fizikai értelmű, míg az *alkalmatlanság* tágabb értelemben használatos, 'rossz munkaerő jellemzője', mely jelenthet mind fizikai, mind értelmi alkalmatlanságot. Tehát a kézi munka és az értelmi képesség/képzetség áll(hat) egymással szemben, mi több, az értelmi képességek ezáltal degradálódnak. Így az a sebész megszégyenül.

Másrészt a *(kéz)ügyesség* fogalma elismerést (pozitív attitűdöt) rejt magában, míg az emergens/ötvözés térben jelentkező kikövetkeztetett *alkalmatlanság* nemcsak csalódást fejez ki, hanem maró gúnyt is. Az utóbbi értelmezés csak a kontextus ismeretében érthető meg. A következtetés folyamatára az az, hogy egy dolgot mondunk, de másrt értünk mögé.

Ezt a kettősséget/ellentmondást egy lehetetlen azonosítás növeli. A két mesterséget (*sebész, hentes*) nem azonosíthatjuk, és ez rögtön világossá válik, ha a két bemeneti teret egymás mellé tesszük. Ha logika szempontjából nézzük a két foglalatosságot, a kettő közvetlenül nem társítható. De van egy harmadik, mindkét foglalkozás fogalma fölé rendelhető fogalom, ami alátámaszt mindkettőt besorolható. Ez a *foglalkozás/szakma*. Ha ábrában jelenítjük meg őket, akkor hasonló képet kapunk, mintha *gyümölcs*ről beszélnénk:

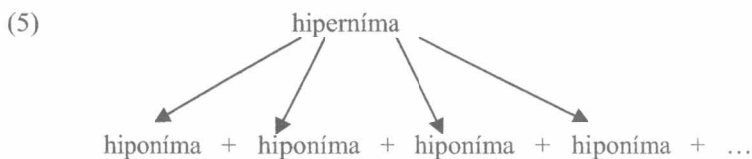
(2) *gyümölcs* =
alma+körte+szilva+barack+...

(3) *foglalkozás* =
hentes+taxisofőr+postás+kovács+sebész+...

A különböző fogalmak közötti viszonyok a hipernímák (főlérendelt fogalmak) és a hiponímák (alárendelt fogalmak) közötti viszonyok (Saeed 1997: 69, Singleton 2000: 70):

(4) *hiperníma/főlérendelt fogalom* =
hiponíma/alárendelt fogalom+hiponíma/alárendelt fogalom+...

Rendszerük fordított fás szerkezetben ábrázolható, melyben az alá- és főlérendeltségi viszonyt a rajzlapra vetítjük ki:

Az alárendelt fogalmak (hiponímák) egymást kizáróak. Az alma nem körte, a szilva nem barack; a hentes nem taxisoőr, a kovács nem sebész (habár a csontkovács az!). Tehát ha a szavak elsődleges jelentését nézzük, a párok alkotói nem kapcsolhatók össze. Ezzel megsértenénk H. Paul Grice minőség maximáját (azaz a 2. maximát), annak is az első pontját:

- (6) A minőség maximája: Szereped/mondandód a párbeszédben igaz legyen!
 (a) Ne mondj olyat, amit hamisnak gondolsz!
 (b) Ne mondj olyat, amire nincs megfelelő bizonyítéked!
 (Grice 1975: 46)

Az a sebész hentes logikai ellentmondást tartalmaz, tehát nem lehet szó szerint értelmezni. Csupán átvitt értelemben teljes értékű. Grice többek közt az iróniát és a metaforát úgy tekinti, mint a minőség maximájának a megsértését (1975: 53-54).

El kell ismernünk, hogy a fogalmi metafora használata is sérti Grice második maximáját. A fogalmi ötvözésnek szüksége van kontextusra, amelybe illik, hogy értelmezhető legyen. Ezzel szemben a fogalmi tartományok olyan ismereti struktúrák, melyek a tapasztalat koherens rendszerével vannak kapcsolatban. Továbbá a fogalmi metafora a hosszú távú memória tartományaival, illetve vonatkozásaival áll kapcsolatban. A fogalmi metafora megalapoz tartományközi vonatkozásokat (letérképezéseket) a forrás- és céltartomány között.

Annak ellenére, hogy a fogalmi ötvözés előfeltétele a folyamatban lévő diskurzus kontextusának ismerete, az ötvözés is válhat konvencionálissá (például A NAGY KASZÁS = THE GRIM REAPER), mely esetben a fogalmi ötvözés megszilárdult ismeretstruktúráként állandósul a fogalmi rendszerben.

5. A sok terű modell

Kiindulópontként Fauconnier és Turner (1994: 4-5) első dolgozatát is vehetjük, melyben a konceptuális integrációra mint a fogalmi ötvözésre úgy utalnak, mint sokterű modellre. Ez egy alapvető különbségre mutat rá: míg a fogalmi metafora két fogalmi tartományú, addig a fogalmi ötvözés legalább négy fogalmi térrel dolgozik, mint ahogy láthattuk a 4. fejezetben. A (6) példában öt térrel számolhatunk:

- (7) *In 1998 an African man named James Byrd Jr. was chained to a pickup truck and dragged to his death in Texas by three white men. In 2000, in the midst of a tight presidential campaign, a television advertisement featured the voice of James Byrd Jr.'s daughter. The ad presented grainy, black and white footage of a pickup truck with Texas*

plates, a chain tied to the bumper, dragging unseen cargo. Focused on the license plate and the chain, the camera follows the truck as it slowly pulls away. In the voiceover, Byrd describes her father's gruesome death, as well as Texas governor, George W. Bush's refusal to sign legislation strengthening laws against racially motivated attacks known in the U.S. as hate crimes. When Bush refused to back the legislation, Byrd recalls she felt "as if my father had been killed all over again.

(Coulson and Oakley 2000: 175)

(8) 1998-ban egy afro-merikai embert, James Byrdöt három texasi fehér ölt meg. A szerencsétlen áldozatot egy kisteherautó után láncolták, mely addig vonszolta, míg meg nem halt Byrd. 2000-ben az elnökválasztási küzdelem kellős közepén egy televíziós reklámot sugároztak, James Byrd lányának hangjával. A reklám raszteres fekete-fehér film volt egy texasi rendszámú kocsiról, melynek hátsó lökhárítójához láncot erősítettek, ami valamilyen terhet húzott. Ráközelítve a texasi rendszámra és a láncra, a kamera követte a teherautót, ahogy az lassan elhúz. A narrátor, Byrd kisasszony mondja el édesapja borzalmas halálát, és elmondja azt is, hogy George W. Bush texasi kormányzóként visszautasította a rasszista indíttatású támadások elleni törvény alkotmányba iktatását. Az Egyesült Államokban ezek a cselekedetek rasszista bűntettek. Amikor Bush visszautasította, hogy támogassa a törvényalkotást, úgy érzett a lány, emlékezik vissza Byrd kisasszony, „mintha az apámat újra és újra meggyilkolták volna” (A szerző fordítása).

A fenti fogalmi ötvözés leképezéseit a következőképpen magyarázhatjuk. A hipermíma (főlrendelt fogalom) a generikus térben (1. tér) a *hate crime* 'raszista bűntett' a következő ismérvekkel: áldozat, körülmények, elkövető és politikai éra. Három bemeneti fogalmi tér különíthető el, utalva egy múltbeli tényleges bűnesetre (2. tér), egy jelenlegi politikai érára (Bush visszautasítása) (3. tér) és egy lehetséges jövőendő eseményre (4. tér). A három bemeneti fogalmi tér egy-egy összetevője az emergens/ötvözési térben (5. tér) mosódik össze (gépkocsivezető=elkövető+Bush mint elutasító+egy lehetséges jövőendő rasszista bűntett).

6. Változékonyság és rögzültség

Míg a fogalmi ötvözés elmélete az ötvözés dinamikus és állandóan változó jellegét hangsúlyozza ki, a fogalmi metafora elmélete egy központi gondolat köré épül, ez a metaforák rendszere, melyben a fogalmi metaforák egymásra hatnak, hogy az emberi gondolkodás fogalmi rendszerének viszonylag stabil struktúrárt és rendszert biztosítsanak. Más szóval, a metaforával foglalkozó kognitív nyelvészek a fogalmi struktúrából eredő hagyományossá vált tipikus metaforák letérképezéseivel foglalkoznak, a fogalmi ötvözés teoretikusai inkább arra figyelnek, hogy a fogalmi integráció hogyan hat egy pillanatnyi jelentéskonstrukcióra. Mint már korábban utaltunk rá, ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a fogalmi ötvözés ne váljék hagyományossá.

Az előbbi meghatározás magában rejti azt a lehetőséget, hogy a pragmatista megközelítés leszűkül a fogalmi metafora elemzésekor, míg a fogalmi ötvözés esetében ez hangsúlyossá válik:

Pragmatists ask not *What does X mean?* but *What do you mean by X?* They are interested in the functions, intentions, goals and effects of utterances, and ultimately in the kind of linguistic competence required to use language in specific social situations.

(Wales 2001: 314)

7. Különbség a hangsúlyokban

A (6) fejezetben kifejtett szembenállás következménye az, hogy míg a fogalmi metaforával foglalkozók metaforikus nyelvi kifejezésekre alapozva próbálták levonni általánosításait, addig a fogalmi ötvözés teoretikusai jellemzően az egyedi példák természetét és különösségét vették górcső alá, miközben szintén példákból kiindulva állították föl általánosító megállapításait. Ez annak köszönhető, hogy a fogalmi ötvözés a jelentéskonstrukció folyamatára helyezi a hangsúlyt, ahogy az a (4) fejezet elemzésében világossá vált. Ez csak erősíti feltételezésem igaz voltát, hogy tudniillik a pragmatista megközelítés inkább szükséges a fogalmi ötvözés esetében, míg kevésbé jelentős a fogalmi metaforák elemzésekor.

8. Emergens struktúrák

Egy különösen fontos különbség a két teória között, hogy míg a fogalmi ötvözés számol egy emergens (felmerülő) struktúrával/térrel, addig a másik nem. Ez abból is következik, hogy a fogalmi metafora elmélete csupán egy kétértelmű modellre épül. Az emergens tér bemeneti terekhez való viszonya egészen másféle, mint a két fogalmi metaforáé.

Lakoff állította föl az Állandóság Elvét:

Metaphorical mappings preserve the cognitive topology (that is, the image-schema structure) of the source domain, in a way consistent with the inherent structure of the target domain.²

(Lakoff 1993: 215)

Az Állandóság Elve azt garantálja, hogy például az *út* ábrázolási séma esetében, a kiindulópont kiindulópontokra térképeződik le, a tulajdonképpeni út tulajdonképpeni útra, a végpont végpontra. Olyan eset, hogy például a forrástartomány *út* ábrázolási sémájából a kezdőpont a céltartomány *út* ábrázolási sémájának végpontjára térképeződik le, nincs. Ilyen egyszerűen nem történik meg.

A struktúra emergens, azaz felmerülő vagy új, mert ez a struktúra egyik bemeneti térnek sem az attribútuma, külön-külön, az ötvözési térben az elemek integrálódnak.

Összegzés

Alapvető strukturális különbség van a fogalmi metaforák és a fogalmi ötvözés között. Ez a kétféle gondolati megjelenítés kétféle struktúráján alapszik.

A fogalmi metafora architektúrája a legegyszerűbb: bináris rendszer. Feltételezhető, hogy épp ennek köszönhető, hogy a nyelvtan ezt a fajta gondolati megjelenítést aknázza ki.

A fogalmi ötvözés és a fogalmi metafora elméletei egymást kiegészítik (Grady [et al.] 1999: 101) abban az értelemben, hogy a kommunikációban/diskurzusban részt vevők gondolkodásában a két fogalomalkotási folyamat párhuzamosan halad. A két folyamatot a részt vevők szándékai, a kijelentések funkciói, céljai és hatásai határozzák meg.

Irodalom

- Coulson, Seana és Oakley, Todd. 2000. „Blending basics.” In: *Cognitive linguistics*. Vol 11. No 3—4. 175-196.
- Evans, Vyvyan és Green, Melanie. 2006. *Cognitive linguistics : an introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Fauconnier, Gilles. 1997. *Mappings in thought and language*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Fauconnier, Gilles és Turner, Mark. 1994. *Conceptual projection and middle spaces : report 9401*. San Diego : Department of Cognitive Science, University of California. <<http://docs.google.com/gview?a=v&q=cache:qeXVWb7oFZMJ:www.cogsci.ucsd.edu/research/files/technical/9401.pdf+%22conceptual+projection+and+middle+spaces%22&hl=hu&gl=hu>> Uploaded: [s. a.] Retrieved: 05-08-2009
- Fauconnier, Gilles és Turner, Mark. 2003. *The way we think : conceptual blending and the mind's hidden complexities*. Paperback ed. New York : Basic Books.
- Grady, Joseph E. [et al.]. 1999. „Blending and metaphor.” In: Gibbs, Raymond W. and Steen, Gerard J. (eds.). *Metaphor in cognitive linguistics : selected papers from the Fifth International Cognitive Linguistics Conference, Amsterdam, July 1997*. Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company.
- Grice, H. Paul. 1975. „Logic and conversation.” In: Cole, P. and Morgan, J. L. (eds.). *Syntax and semantics*, 3. New York : Academic Press. 41-58.
- Lakoff, George. 1993. „The contemporary theory of metaphor.” In: Ortony, Andrew (ed.). *Metaphor and thought*. 2nd ed. Cambridge : Cambridge University Press. [202]-251.
- Saeed, John I. 1997. *Semantics*. Reprinted. Oxford (UK) ; Malden (Mass.) : Blackwell.
- Singleton, David. 2000. *Language and the lexicon : an introduction*. London : Arnold.
- Wales, Katie. 2001. *A dictionary of stylistics*. 2nd ed. Harlow : Pearson.

¹ A pragmatisták nem azt kérdezik, hogy *Mit jelent X?*, hanem azt, hogy *Mit értünk X-en?* Az érdeklőket, hogy mik a kijelentések funkciói, szándékai, céljai és hatásai, végeredményképpen hogy milyen a nyelvi kompetencia természete, mely ahhoz szükséges, hogy a nyelvet egy adott helyzetben használjuk/használhassuk. [A jelen szerző fordítása.]

² A metaforikus vonatkozások/letérképezések úgy őrzik meg a forrástartomány kognitív leképezéseit (azaz az ábrázolási sémák struktúráját), hogy azok a céltartomány belső struktúrájához is passzoljanak. [A jelen szerző fordítása.]